

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ

1949

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 - ΟΔΟΣ ΤΣΩΡΤΣΙΑ - 38
ΑΘΗΝΑΙ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2005

ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

Η ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΣ ΤΟΥ ΊΨΕΝ*

ΔΙΑΣΚΕΥΗ ΜΙΑΣ ΟΜΙΛΙΑΣ

Ἄφεταιρία του εἶναι ἡ καλύτερευση τῆς μοίρας τοῦ ἀτόμου, θὰ ἔλεγα διὰ τῆς κοινωνίας καὶ μέσα στὴν κοινωνία, ἂν συχνὰ ὁ Ἰψεν δὲν μᾶς ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι θέτει τὴν ἀξία τῆς ἀπόλυτης ἀνεξαρτησίας τοῦ ἀτόμου, καὶ ὅ,τι τρέφει καὶ σταθεροποιεῖ τὴν ἀξία τούτη, ἀπάνω ἀπὸ κάθε ὀργανωμένο κοινωνικὸ σχῆμα. Ὁ Ἰψεν θεωρεῖ ὅτι τὸ ἄτομο πρέπει πρῶτα νὰ λυτρωθῆ, ν' ἀποχτήσῃ δηλαδὴ τὴ συνείδηση τῆς θέλησης, τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν καθηκόντων του γιὰ νὰ ἐπιδοθῆ κατόπιν στὸ ἔργο τῆς ἀναμορφώσεως τῆς κοινωνίας. Ὁ Ἰψεν δὲν ὑπερασπίζεται τὸν ἀτομικισμό, δηλαδὴ τὸν κλειστόν, ἀδιάφορο πρὸς τὸ σύνολο ἐγωϊσμό, ἀλλὰ τὴν ἀτομικότητα ποὺ συχνὰ συνθλίβεται ἀπὸ τὸ πλῆθος. «Τίποτε δὲν εἶναι πιὸ πικρὸ ἀπὸ τὸ νὰ μὴ γίνεται κανένας νοητὸς» ἀνακράζει μὲ τὸ στόμα τοῦ Τζὼν Γκάμπριελ Μπόρκμαν. «Ὁ ὄχλος, τὸ πλῆθος, ἡ μετριότης δὲν καταλαβαίνουν τοὺς μοναξιασμένους, τοὺς ἐκλεκτούς». Ὅσο πιὸ πολλοὶ εἶναι ἐλεύθεροι, ἠθικοὶ καὶ μορφωμένοι σὲ μιὰ κοινωνία, ὅσο πιὸ πολλοὶ ὑπάρχουν ποὺ νὰ ἔχουν συνείδηση τοῦ ρόλου των ὡς ἀτόμων στὴν κοινωνία, τόσο πιὸ πολὺ ἡ κοινωνία τούτη εἶναι ἐλεύθερη, μορφωμένη καὶ ἠθική. Ἡ ἰδανική κοινωνία τοῦ Ἰψεν δὲν εἶναι ἄθροισμα τυφλῶν μονάδων· εἶναι μάλλον μιὰ δέσμη ἐλεύθερων, συνειδητῶν, ἀδέσμευτων ἀπὸ τὴν πρόληψη ἀτόμων καὶ τὸ ἀξίωμά του εἶναι: «πρέπει νὰ γνωρίζει κανεὶς τὸν ἑαυτό του γιὰ νὰ δοθῆ στὸ σύνολο».

* *

Δὲν εἶναι περίεργη ἡ στάση τούτη τοῦ πνεύματος τοῦ Νορβηγοῦ ποιητῆ. Τὸ ἄτομο, στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰψεν, δὲν εἶχε κοινοτοποιηθῆ ἀκόμη ἀπὸ τὸ κράτος· ρομπότ, οὔτε μεταποιηθῆ σὲ ἀνώνυμη ἐκτελεστική ἀπλῶς καὶ ὄχι σκεπτόμενη μονάδα ἀπὸ τὸν μυστικισμό τῆς ὁμαδικότητος. Τὸ ἄτομο εἶχε ν' ἀντιμετώπισῃ ἕνα καὶ μόνον, πανίσχυρον εἶναι ἀλήθεια, ἀλλὰ τρωτὸν μ' ὄλα ταῦτα

(*) Συνέχεια ἀπ' τὸ προηγούμενο καὶ τέλος.

ἐχθρό: τὴν κοινωνικὴ πρόληψη. Ἡ κοινωνικὴ πρόληψη τί εἶναι στὴν οὐσία τῆς; εἶναι, νομίζω, κι ἄς μοῦ συγχωρεθῆ τ' ὅτι ἀποτολμῶ ἕναν ὀρισμὸ κάπως περίεργο: εἶναι ἕνα εἶδος ράθυμης αὐτάρκειας τῆς ὁμάδας ποὺ διαθέτει ἕνα ἀπόθεμα «παγωμένων ἰδεῶν». Ἡ κοινωνία, στὴν ἀδιάλειπτη ἐξέλιξη καὶ σχηματοποίησή της, φτάνει ν' ἀποκρυσταλλώσῃ ὀρισμένες μορφές συμβιώσεως, ὀρισμένα τυποποιημένα εἶδη ἀγωγῆς, ἠθικῆς, αἰσθητικῆς, ἀγωγῆς ἀτόμων στὶς σχέσεις τους μὲ τ' ἄλλα ἄτομα, καὶ τὰ εἶδη αὐτὰ τὰ μορφοποιεῖ καὶ τὰ καθιερώνει σὲ ἀμετακίνητους κανόνες βίου, ἀδιαφορώντας πολλές φορές ἂν οἱ κανόνες αὗτοι ἔπαψαν πιὰ ν' ἀνταποκρίνονται πρὸς τὴν ὀρθολογικὴ κοινωνικὴ συμβίωση, στὴ νέα στιγμή τοῦ ἀδιάλειπτου γίγνεσθαι. Γιατὶ οἱ τύποι, τὰ σχήματα γίνονται σιγὰ-σιγὰ στατικά, ἢ τουλάχιστον ἐξελισσονται πολὺ βραδύτερα παρὰ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα. Τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, ὁ ἄνθρωπος, ἕνα πράγμα ἐπιδιώκει μὲ ζέση, μὲ ἀκάματην ἐπιμονή: τὴν εὐτυχία του. εἶναι κατὰ φύσιν μιὰ ζωντανὴ μονάδα μὲ συμπυκνωμένην ἀνησυχία. Ἄν τοῦ ἔλειπε ἡ ἀνησυχία θὰ ἦταν νεκρός. Ἡ ἀνησυχία εἶναι ἡ ζωὴ. Καὶ σὺνάμα εἶναι ἡ διαλεκτικὴ πορεία αὐτῆς τῆς ζωῆς— ἡ γεμάτη ἀντιφάσεις, ἀγῶνες καὶ ἀγωνίες. Κι ὁ ἄνθρωπος, αὐτὸς ποὺ ἔχει συνείδηση τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας του, εἶναι ἕνας παντοτεινὸς μαχητῆς, ἐκούσιος, καὶ κάποτε, ὅταν τὸν ὑπερκαλύπτουν τὰ γεγονότα— ὅπως περίπου στὴν ἐποχὴ μας— ἀκούσιος. Cogito, ergo sum. Σκέπτομαι, ἄρα ὑπάρχω, ἔλεγε ὁ Ντεκάρτ στὸν περίφημο *Λόγος περὶ Μεθόδου*. Δὲν ξέρω ἂν ὁ μέγας αὐτὸς ἐκθεμελιωτῆς τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων τῆς ἐποχῆς του, ζώντας στὸς καιροὺς τοὺς δικούς μας δὲν θ' ἀποφάσιζε ν' ἀνταλλάξῃ τὸ «σκέπτομαι» τῆς κυρίας προτάσεως τοῦ συλλογισμοῦ του μὲ τὸ ρῆμα «ἀνησυχῶ». Γιατὶ αὐτὴ ἡ ἀνησυχία, αὐτὴ ἡ ἀγωνία ποὺ πηγάζει ἀπὸ μιὰν ἀδυσώπητη ἐσωτερικὴ διαλεκτικὴ, εἶναι τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀνθρώπου τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 19ου καὶ ἰδιαίτατα τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

Ἐπάρχει, λοιπόν, ἓνας διαρκῆς ἀνταγωνισμὸς τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν ἀμεση περιοχὴ τοῦ γιὰ τὴν κατάχτηση τῶν μορφῶν ἐκείνων τῆς ζωῆς ποῦ θὰ τοῦ ἀσφαλίσουν τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ εὐτυχίας — τὴν εὐτυχία τοῦ ἀπλῶς, γιὰτὶ ἡ εὐτυχία εἶναι κι αὐτὴ μέγεθος ἄρτιο.

Ἐλεγα πρὸ ὀλίγου πῶς τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, κεντριζόμενο ἀπὸ τὸν πτερνιστήρα τῆς ἀνήσυχης ἀναζήτησης, ἐξελίσσεται πρὸ γοργὰ ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σχῆμα ποῦ τὸ περιέχει. Οἱ κοινωνικοὶ θεομοὶ εἶναι δημιουργήματα ἢ μᾶλλον ἀποκρυσταλλώσεις τῆς ὁμαδικῆς συναίνεσης ποῦ μορφοποιεῖται ἀργὰ-ἀργὰ, μ' ἓνα σχεδὸν ἀσύδοτο αὐτοματισμὸ κ' ἡ συναίνεση τούτη δὲν ἐκδηλώνεται κάθε στιγμή. Τὸ ἰδεώδες θὰ ἦταν ἂν ἡ συναίνεση αὐτὴ ἐξεδηλώνετο πράγματι κάθε στιγμή. Ἀλλ' αὐτὸ δὲν εἶναι μονάχα δύσκολο· εἶναι καὶ ἀντίθετο πρὸς τοὺς φυσιολογικοὺς νόμους τῆς ἀργοκίνητης ζωῆς τῶν ὁμάδων. Τὰ κοινωνικὰ σχήματα εἶναι συνεπῶς πάντοτε καθυστερημένα, ἂν συμπαραβληθοῦν μὲ τὸν δυναμισμό τῆς διαθέσεως τῆς ἀλλαγῆς ποῦ ἐκφράζει ἡ ἀτομικὴ βούληση καὶ ἡ ἀτομικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν κατάχτηση ἀνώτερων μορφῶν κοινωνικῆς συμβιώσεως. Ἡ κοινωνικὴ θέληση, ποῦ περιλαμβάνει μέσα τῆς πολλὰ νεκρά, δηλαδὴ ἀδρανῆ, στοιχεῖα, ἐπιδρᾷ κ' ἐπηρεάζει καὶ σχεδὸν ὑποδουλώνει τὸ ἄτομο στοὺς νόμους τῆς. Καὶ τὸ ἄτομο ἢ ὑποκύπτει καὶ προσαρμόζεται — καὶ τοῦτο συμβαίνει μὲ τὴ μεγάλη ἀπαθῆ μᾶζα — ἢ ἐπαναστατεῖ κι ἀγωνίζεται νὰ προσαρμόσῃ τὰ κοινωνικὰ σχήματα πρὸς τὶς δικές του ἀντιλήψεις ποῦ γίνονται ἢ συνισταμένη τῶν πόθων καὶ τῶν ἐνδιάθετων ροπῶν τῶν προοδευτικῶν μελῶν μιᾶς κοινωνίας. Εἶναι τότε ἡ στιγμή ποῦ θὰ μιλήσουμε γιὰ Προφῆτες καὶ γι' Ἀναμορφωτές. Ὁ Προφήτης εἶναι ὁ δραματιστής, ὁ ἀνθρώπος τῆς ἐξαιρετικῆς εὐαισθησίας ποῦ κατορθώνει νὰ διακρίνει μέσα στὴν ὁμίχλη τοῦ μέλλοντος καὶ νὰ συλλαμβάνει τὰ ρευστὰ ἐκείνα περιγράμματα ποῦ μεταπλάθονται κατόπιν σὲ ἰδανικὰ ἀλλὰ καὶ εὐκρινῆ γεωμετρήματα. Ὁμῶς ὁ Προφήτης δὲν στέκει στὸ κενό, δὲν εἶναι μετέωρος. Πατεῖ στερεὰ τὸ ἔδαφος κ' ἡ σκοπιὰ του εἶναι στημένη μέσα σὲ γεωγραφικὸ χῶρο. Κι ὁ χρόνος τὴν ἐξουσιάζει. Λέγοντας Προφήτης ἂς μὴ θελήσουμε γὰ προικίσουμε τὴν ἔννοια τῆς λέξεως μὲ τὴν ἐξ ἀποκαλύψεως ἀντιλήψιν. Ὁ Προφήτης μπορεῖ νὰ εἶναι ποιητῆς — ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Ἰψεν — ἀλλὰ εἶναι πρῶτιστα ἓνας κοινωνικὸς-ἐπιστήμονας ποῦ ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ παρατηρεῖ μὲ ψυχραιμία ἀνατόμου τὸ κοινωνικὸ σῶμα καὶ νὰ ξεχωρίζει τοὺς ἰσοῦς ἐκείνους ποῦ εἶναι προωρισμένοι γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τοὺς ἄλλους ποῦ εἶναι καταδικασμένοι στὴ φθορά. Καὶ διαθέτει συνάμα τὴ διαίσθηση, πλουτισμένη μὲ τὴν πείρα τῆς τρέχουσας ζωῆς, ποῦ τὸν βοηθεῖ νὰ μισοβλέπει ἔστω,

δταν δὲν τοὺς βλέπει ἐντελῶς καθαρὰ καὶ μὲ σαφήνεια ποῦ καταπλήσσει, τοὺς σταθμοὺς ἐκείνους τῆς κοινωνικῆς πορείας ποῦ διαφεύγουν τὴν κοινὴν ὄραση τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ὁ Ἀναμορφωτῆς εἶναι ὁ ἀνθρώπος τῆς δράσεως. Δὲν παρατηρεῖ ἀπλῶς. Ἐνεργεῖ. Προσπαθεῖ νὰ ἐφαρμόσῃ τὰ πορίσματα τῆς παρατήρησής του καὶ τὶς παρορμήσεις τῆς διαίσθησής του ἐπάνω στὸ κοινωνικὸ σῶμα.

***

Ἡ ἀνταρσία τοῦ Ἰψεν κατὰ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς του εἶναι μιὰ ἀνταρσία ἀτομιστικὴ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς κοινωνικῆς τῆς μορφῆς. Οἱ ἥρωές του φαίνονται νὰ πιστεύουν ὅτι αὐτὸ ποῦ μπορεῖ νὰ ἐπιτύχῃ ὁ ἀνθρώπος ἐνεργώντας σὰν ἄτομο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ὁμαδικὴν ἐνέργεια, εἶναι πολὺ σημαντικώτερο ἀπὸ ὅ,τι μιὰ ὀργανωμένη κοινότητα ἀνθρώπων μπορεῖ νὰ κάμῃ γιὰ κείνον. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήττει ἡ στάση τούτη τοῦ Ἰψεν ἀπέναντι τῆς ἰδέας τῆς ὁμάδας. Ἐντοπισμένη μέσα σὲ χῶρο καὶ σὲ χρόνο εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένη. Ἦξερε τί μπορούσε νὰ προσφέρῃ στὸ ἄτομο ἢ κοινωνία τοῦ καιροῦ του: δεσμὰ, καταναγκασμὸ, δουλεία στὴν πρόληψη. Τὴν ἐλευθερία τὴν ἔβλεπε νὰ ἐρχεται μὲ τὸ δχημα ποῦ θὰ τ' ὠδηγοῦσε τὸ φωτισμένο ἀνεξάρτητο ἄτομο. Ἐνας ἀπὸ τοὺς πρὸ ἔγκυρους βιογράφους τοῦ Ἰψεν, ὁ Κότ, μᾶς μεταφέρει τὴν ἀκόλουθη περικοπή ἀπὸ κάποιον λόγο ποῦ εἶχε ἐκφωνήσει ὁ Ἰψεν, στὰ 1885, στοὺς βιοτέχνες τοῦ Τρόντγεμ:

« Κάποιον ἀριστοκρατικὸ στοιχεῖο μᾶς χρειάζεται γιὰ νὰ μπολιαστῇ στὴν πολιτικὴ μας ζωὴ, στὸ κοινοβούλιό μας καὶ στὸν τόπο μας. Δὲν ὑπονοῶ φυσικὰ τὴν ἀριστοκρατία τῆς οἰκογενειακῆς καταγωγῆς, οὔτε βέβαια τὴν ἀριστοκρατία τοῦ χρήματος, οὔτε κἀν τὴν ἀριστοκρατία τῆς μόρφωσης, καὶ θὲ νᾶλεγα, οὔτε τὴν ἀριστοκρατία τοῦ ταλέντου καὶ τῆς δεξιότητος. Ἡ ἀριστοκρατία ποῦ ὑπονοῶ εἶναι ἡ ἀριστοκρατία τοῦ χαρακτήρα τῆς ψυχῆς καὶ τῆς θέλησης. Αὐτὴ μονάχα μπορεῖ νὰ μᾶς χάριση τὴν κοινωνικὴ ἐλευθερία ».

Πῶς ἀλλοιῶς, ἀφοῦ δταν ὁ Ἰψεν μιλάει μὲ τὸ στόμα τοῦ Δρα Στόκμαν, τοῦ Ἐχθροῦ τοῦ Λαοῦ, θὰ βεβαιώσῃ πῶς « ἡ πλειοψηφία ἔχει πάντοτε ἄδικο — ἡ καταραμένη συμπαγῆς πλειοψηφία... ». Ἡ προβολὴ τοῦ ἀτομικοῦ στοιχείου στὸν Ἰψεν γίνεται μὲ ἀρκετὴ βιασιότητα. Θὰ ἔλεγε κανεὶς — ἀναφέρει ὁ Σουαρές — πῶς ὁ ἐπαναστάτης αὐτός, ποῦ οἱ βιογράφοι του τὸν περιγράφουν δειλὸ καὶ συνεσταλμένο στὴν προσωπικὴ του ζωὴ, συγκεντρωμένο στὸν ἑαυτὸ του καὶ ξένο στὶς μεγάλες διαχύσεις, ἤθελε νὰ

συμπυκνώση στὸν ἀτομιστικὸ δυναμισμὸ τῶν ἡρώων τοῦ καὶ ὄλο τὸ παρακράτημα τῶν δικῶν τοῦ ἀπωθημένων ροπῶν, ἤθελε νὰ διεκδικήσῃ γιὰ τὸ ἄτομο ὄχι μόνον τὸ πλαστουργημένο, ἀλλὰ καὶ τὸ ζωντανό, τὸ φυσιολογικὸ — ποῦ ἦταν ὁ ἑαυτὸς τοῦ — τὸ κάθε τι ποῦ τοῦ ἀρνήθηκε ἡ κλειστὴ ζωὴ, ὁ στενὸς περίβολος, ὁ ἀσφυκτικὸς ἀλόγυρος τῆς πατρίδας τοῦ. Εἶναι μιὰ ἀνάγκη τούτη καθαρὰ ὑποκειμενικὴ ποῦ μπορεῖ νὰ προσομοιαστῇ μὲ τὸ αἶσθημα ἐκεῖνο ποῦ δοκιμάζει ὁ ἄνθρωπος ὁ σημερινός, ὁ ἐντελῶς σύγχρονος, αὐτὸς ποῦ αἰσθάνεται τὴν καταθλιπτικὴν πίεση τῶσων παραγόντων, ὀλικῶν καὶ πνευματικῶν, καὶ ποῦ λαχανιάζει θέλοντας νὰ σπάσῃ τὸν κλοιὸ ποῦ ἔχει δημιουργηθεῖ γύρω τοῦ καὶ ἐν ἀπουσίᾳ τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ. Γιατὶ ἀληθινὰ ὁ ἑαυτὸς μας λείπει ἀπὸ αὐτὴ τὴν σιχαμερὴ συνωμοσίαν τῆς αἰχμαλωσίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ταλαιπωρημένη ψυχὴ τοῦ σημερινοῦ ἀδούλωτου ἀνθρώπου δοκιμάζει ἕνα παράξενο συναίσθημα συγγενείας μὲ τὴν ἐκρήξειν τοῦ ἀτομισμοῦ ποῦ ἀπαντᾷ στὰ ἔργα τοῦ Ἴψεν. Νοιώθει πῶς μπαίνει μέσα σὲ μιὰν ἀτμόσφαιρα ποῦ μπορεῖ νὰ τὴν ἀναπνεύσῃ καὶ νοιώθει ἀκόμη πῶς, ὀδηγημένος ἀπὸ τὸ ἔμπειρο χεῖρ τοῦ Νορβηγικοῦ δραματοῦργοῦ, μπορεῖ εὐκόλως νὰ ἐπιστρέψῃ σὲ μιὰ περιοχὴ ποῦ εἶχε ἐγκαταλείψει.

***

Εἶχα ἀναφέρει πρὸ πάντων πῶς ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ἴψεν ἴσαμε τὰ δικὰ μας, τὸ ἄτομο ἐγνώρισε πολλοὺς ὀδυνηροὺς κ' ἐφιαλτικοὺς σταθμούς. Ὅταν ἐκλήθη ν' ἀπαλλοτριώσῃ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ καὶ τὴν αὐτονομίαν τῆς θέλησός τοῦ γιὰ νὰ γίνῃ ἕνας ἀριθμὸς μέσα στὸ σύνολο, τὸ ἔπραξε μὲ προθυμίαν—τουλάχιστον αὐτὸ ἔπραξαν ὅσοι δὲν εἶχαν συμφέροντα ἐγωιστικὰ οὔτε κ' εἶχαν συνδέσει τὴν προσωπικὴν τους εὐημερίαν μὲ τὴν δυστυχίαν τῶν ἄλλων. Ἐπίστεψαν πῶς θ' ἄξιζε τὸν κόπο μιὰ προσωρινὴ θυσία τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας γιὰ τὸ μέγα ἀγαθὸ τῆς ὀμαδικῆς ἐλευθερίας. Ἡ αὐταπάτη ἐπέρσσε κι ἀπὸ τὴν δευτέρην μεγάλη αἱματηρὴ περιπέτειαν γιὰ νὰ διαλυθῇ—τουλάχιστον γιὰ ὄσους διατηροῦν τὴν κρίσιν τους ἀθόλωτη ἀπὸ τὴν νέφωση ποῦ κατακαλύπτει τὴν ἰδεολογίαν. Ἀλλὰ προτοῦ φτάσουμε εἰς τὴν δευτέρην καταστροφὴν, τὸ ἄτομο ἐπέρσσε ἀπὸ τὴν τραγωδίαν τῶν ὀλοκληρωτισμῶν ποῦ τὴν προέκτασάν τοὺς τὴν παρακωλοῦμε καὶ στὸν μεταπολεμικὸν κόσμον, εἰς τὴν ἀνανεωμένην δεσποτείαν τοῦ μαζικοῦ ἐνστικτοῦ ἐπὶ τοῦ ἀτομικοῦ. Κανένα παράθυρον, καμμιά διέξοδος, καμμιά ῥωγμὴ δὲν φαίνεται γιὰ νὰ μπορέσῃ τὸ ἀπέλπισμένο μάτι νὰ διακρίνῃ ἔστω καὶ τὴν καρικατούραν τοῦ ἰδανικοῦ ποῦ ἔθρεψε ἄλλοτε.

Ἔτσι, ὕστερ' ἀπὸ μιὰ διαδρομὴν δραματικὴν, ἡ κραυγὴ τοῦ ἀτόμου στὸν Ἴψεν ἤχει

σήμερον σὰν ἀπόγνωσιν ἀλλὰ καὶ σὰν ἐγερτήριον τῶν ψυχῶν. Πρὶν ἀπὸ λίγες ἀκόμα δεκαετίες ὁ θεατὴς τοῦ ἰψενικοῦ θεάτρου σταματοῦσε περισσότερο εἰς τὴν ποίησιν—γιατὶ ἡ σκηρικὴ τοῦ τέχνη μ' ὄλο τὸν σκληρὸ ρεαλισμὸν τῆς, ποῦ εἶναι σὰν μιὰ δεινὴ γέννησις κατὰ τοῦ ρομαντισμοῦ τῆς νεανικῆς τοῦ περιόδου—ριπίζεται ἀπὸ δυνατὰς πνοαὴς ποιήσεως ἀκόμα καὶ στίς στιγμὰς τῆς κατάθλιψης—ὁ θεατὴς, λοιπὸν, πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια, ἦταν διατεθειμένος νὰ ὑποδεχθῇ τὴν ἰψενικὴν δραματοῦργίαν μὲ τὸ σεβασμὸν ποῦ ἀποδίδει κανεὶς στὰ μνημεῖα καὶ μὲ τὴν εὐγνωμοσύνην, ποῦ εἶναι εἰς τὴν περίπτωσίν τοῦ περισσότερο ἀπὸ ἐπιβεβλημένην, γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴν ἀνακαίνισιν ποῦ ἔφερε εἰς τὸ θεάτρο εἰς τὴν ἴδιαν περίπτωσιν ἐποχῆν μ' ἕναν ἄλλο ἐργάτην τῆς σκηνῆς, τὸν Ἀντώνιον Τσέχωφ. Σήμερον, στίς μέρας μας, ὁ θεατὴς τοῦ ἰψενικοῦ δράματος αἰσθάνεται ὅτι ἡ μέθεξις τοῦ στὰ δρώμενα ἐπὶ σκηνῆς εἶναι σχεδὸν ἀπόλυτη. Δὲν ἔχει καμμιά σημασίαν—ὅπως παρατήρησα καὶ πρὶν—ἂν τὰ προβλήματα ποῦ χειρίζεται ὁ Νορβηγὸς ποιητὴς τῆς σκηνῆς ἔχουν ἀλλάξει ἐπένδυση ἢ ἂν ἄλλα προβλήματα, ποῦ δὲν εἶχε ἀντιμετωπίσει τότε, διεκδικοῦν τὴν προσοχὴν τοῦ σημερινοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου καὶ προσφέρουν τὸ δραματικὸν τοὺς ὀλικὸν εἰς τὴν θεατρογραφίαν. Ἡ στάσις τοῦ ἀνθρώπου—τοῦ ἀτόμου σὰν πιεζόμενης κοινωνικῆς μονάδας—εἶναι τὸ μᾶλλον ἐνδιαφέρον.

Δὲν εἶναι δὲ ἀσφαλῶς χωρὶς σημασίαν τ' ὅτι τὰ κοινωνικὰ λεγόμενα δράματα τοῦ Ἴψεν, ποῦ ὑπῆρξαν μιὰ ἀκένωτη ἀποθήκη ἐκρηκτικῶν ὀλῶν ἀπ' ὅπου ἀντλήσαν τὰ κυριώτερα καὶ ἀποτελεσματικώτερα ἰδεολογικὰ τοὺς ὄπλα οἱ ἀνιδιοτελεῖς κοινωνικοὶ ἀναμορφωταὶ τῶν τελευταίων καιρῶν... (—ὁμῶς ἐδῶ θ' ἀφίσω τὴν φράσιν μου ἀσυμπλήρωτην γιὰ νὰ ἀνοίξω μιὰ παρένθεσιν: Ὅταν ἡ *Φαβιανὴ Ἐταιρία* τοῦ Λονδίνου, αὐτὸς ὁ πρῶτος πυρήνας τοῦ ἀγγλικοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος, εἶχε ἀποφασίσει εἰς τὸ 1890 νὰ ὀργανώσῃ μιὰ σειρὰ διαλέξεων γιὰ τὰ λιγοστὰ ἀκόμη μέλη τῆς, ὁ Σίδνεϋ Ὀλβιερ, ἕνας ἀπὸ τὰς ἰδρυτὰς τῆς, διάλεξε τὸν Ζολᾶν καὶ ὁ Μπέρναρ Σὼ ἐπήρξε τὸν Ἴψεν. Πρῶτον θέμα τῶν διαλέξεων ἦταν ὁ Σοσιαλισμὸς εἰς τὴν Σύγχρονον Λογοτεχνίαν...)—Ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ γυρίσω εἰς τὴν μισοτελειωμένην μου φράσιν: Δὲν εἶναι χωρὶς σημασίαν, ἔλεγα, ὅτι τὰ κοινωνικὰ δράματα τοῦ Ἴψεν, μολονότι ἀποτελοῦν μικρὸν ποσοστὸν εἰς τὴν ὄλην δραματικὴν τοῦ παραγωγὴν, ἦσαν ἀκριβῶς ἐκεῖνα ποῦ τοῦ ἔδωσαν τὸ διαβατήριον γιὰ νὰ περιηγηθῇ ὀλοκληρῶς τὴν Εὐρώπην. Τὴν περιηγήθηκε, εἶναι ἀλήθεια, μὲ πολλὴν δυσκολίαν καὶ ἀνάμεσα σὲ φανατικούς ἐχθρούς. Ἡ Γαλλία τοῦ στάθηκε ἀδιάλλακτα ἐχθρικήν γιὰ κάμποσα χρόνια, μ' ὄλην τὴν μεγαλόκαρδον συνηγορίαν ἑνὸς φωτισμένου πνεύματος τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἴψεν, τοῦ Κατούλλου Μαντές. Ἡ ἐπιφύλαξις δὲν ἐγκα-

τέλειψε τὴ γαλλικὴ κριτικὴ ἕως τὰ πρόσφατα ἀκόμη χρόνια, ὅπου μιὰ αἰφνίδια μεταστροφή ἀρχίζει νὰ ἐκδηλώνεται, μεταστροφή ποὺ ὠδήγησε σὲ μιὰ σχεδὸν ἐνθουσιαστικὴ ὑποδοχὴ. Στὴν Ἀγγλίαν ἡ ἐχθρότητα δὲν ἦταν ντυμένη μὲ τὴν πατροπαράδοτη γαλατικὴν εὐγένεια. Ἄν μετέγραφα τὰ ἐπίθετα ποὺ χρησιμοποίησε ἡ ἀγγλικὴ κριτικὴ ὅταν ἐκλήθη νὰ παρακολουθήσῃ τὸ νέο μῆνυμα ποὺ τῆς ἐρχόταν ἀπὸ τὰ φιλῶδες καὶ τὸν θρυλικὸ κόσμον τῶν Βίκινγκς, θὰ ἤμουν ὑποχρεωμένος νὰ ζητήσω συγγνώμην γιὰ τὸ κομβολόγιον τῶν ἀπρεπειῶν ποὺ θὰ ἦταν ἀνάγκη νὰ μεταφέρω. Ἡ μόνη χώρα ὅπου ὁ Ἴψεν μποροῦσε ν' ἀκουστῆ ἦταν ἡ Γερμανία. Ἀλλὰ ἡ Γερμανία ἦταν ἐξοικειωμένη κάπως ἀπὸ τὸν ἐξαλλο εἰκονοκλαστικὸν τοῦ Φρειδερίκου Νίτσε καὶ μερικὰς ἀπηχῆσεις τοῦ ἀπαντῶνται στὸ ἔργο τοῦ Ἴψεν. Ἡ θέλησις τῆς δυνάμεως, λ. χ., ὁ ὑπερανθρωπισμὸς, ἡ διάθεσις ἡ ἐκθεμελιωτικὴ τῶν κοινωνικῶν ἐρεισμάτων ἀλλοῦ, εἶναι στοιχεῖα καθαρῶς νιτσεϊκά.

Ὡστόσο τὸ ἱψενικὸ μῆνυμα ποὺ περιεχόταν στὰ κοινωνικὰ ἰδίως δράματα—αὐτὸ τὸ μῆνυμα ποὺ ὁ Σὼ βρίσκει πῶς χρειαζότανε στὴν ἀγγλικὴ σκηνὴ τῶν ἀμέσως προπολεμικῶν ἐτῶν—(κ' ἔχω πάντα ὑπ' ὄψην μου τὸν πρῶτον πόλεμον)—ἦταν καθὼς ἓνα παγοθραυστικὸ ποὺ προχωροῦσε ὀλοένα μ' ὄλους τοὺς ὀγκόπαγους ποὺ συναντοῦσε στὸ δύσκολον ταξίδι του, γιὰ νὰ φτάσῃ τὴ ζέστη τῆς ἀνθρώπινης καρδιάς—τὸ μῆνυμα τοῦτο συντροφιασμένον μὲ μιάν ἀπαραμίλλη τεχνικὴ συγκρότησι, εἶχε διπλὴν ἀποστολή: Ν' ἀνακαινίσῃ τὸ θέατρο ὡς περιεχόμενον καὶ ὡς σκηνικὴ μορφή. Εἶναι ἀσφαλῶς κοινοτοπία νὰ ἐπαναλάβω τὴν πανθομολογούμενη βεβαίωσι, ὅτι ὀλόκληρον τὸ νεώτερον, τὸ πιὸ σύγχρονον, θέατρον ἔχει ἀντλήσει ἀπὸ τὸ ἀνεξάντλητον αὐτὸ κεφαλόβρυσον τῆς δραματικῆς τέχνης, ὅτι ὅλες οἱ πρόοδοι ποὺ σημαδεύουν τὰ βήματα τῆς νεώτερης δημιουργίας ξεκινοῦν ἀπὸ τὸν ποιητὴ τῆς Νορβηγίας. Καὶ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήττει ὅτι καὶ τὸ ἑλληνικὸν θέατρον, κ' ἐννοῶ τὸ ἑλληνικὸν θέατρον ὅχι τῆς δικῆς μου γενιάς, ποὺ θρεμένον μὲ τὰ πίτουρα τοῦ γαλλικοῦ βουλευβάρτου ἔχει ξεστρατίσει σ' ὅ,τι πρόχειρον, ἀνεδαφικὸν καὶ ἀηδέστατον σεξουαλικόν, ἀλλὰ τὸ ἑλληνικὸν θέατρον τῆς καλῆς ἐποχῆς, ἔχει χαράξει τὸ δρόμον του κάτω ἀπὸ τὴ θερμὴν ἐπίδρασιν τῆς ἱψενικῆς δημιουργίας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τ' ὅτι οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς δὲν εἶχαν οὔτε τὴν πτῆσιν, οὔτε τὴ φιλοσοφικότητα, οὔτε καὶ τὴ ριζοτομικὴ τόλμην τοῦ Νορβηγικοῦ ἀνακαινιστῆ.

***

Τὸ ἱψενικὸν κοινωνικὸν δράμα ἔκανε τὴν εἰσβολὴν του στὴν παγκόσμιαν σκηνὴν ἀρματωμένον μ' ἓνα σπουδαῖον καὶ ἀποτελεσματικὸν ὄπλον ποῦ, αὐτὸ μόνον, κατῴρθωσε νὰ ἐκ-

τοπίσῃ ὅλη τὴν παλιὰ πανοπλία τοῦ θεάτρου, τοῦ βασισμένου στὴν καλοσερβισμένη μυθικὴ πλοκή, στὴν ἐπιμελῆ καὶ σχολαστικὴ συνάμα προετοιμασίαν κ' ἐντελῶς ἀδιάφορον πρὸς τὰ ἠθικὰ προβλήματα τῆς τρέχουσας ὥρας ποὺ μ' αὐτὰ ἐρχόταν σὲ ἀμεση ἐπαφὴ καὶ σύγκρουσι συχνὰ ἡ ἀνθρώπινη συνείδησις. Προσέξτε τὸ ὄπλον γιὰτὶ ἀποτελεῖ τὸν κυριώτερον τεχνικὸν νεωτερισμὸν τοῦ ἱψενικοῦ θεάτρου. Ὁ Ἴψεν ἔφερε τὴ συζήτησιν στὴ σκηνὴν καὶ προωθοῦσε τὴν διαλεκτικὴν τῆς ἀνάπτυξιν εἰς τὸν ἀκραιὸ σταθμὸν τῆς. Ἡ σκηνικὴ δράσις στὸ θέατρον τοῦ Ἴψεν ἔχει σημασίαν λιγώτερον ἀπ' ὅσην ἔχει ἡ κίνησις καὶ ἡ δράσις τῶν ἰδεῶν καθὼς ἐκφράζονται στοὺς ζωντανοὺς ἀνθρώπους ποὺ γίνονται οἱ φορεῖς κ' οἱ διαλαληταὶ τῶν. Ἡ συζήτησις τούτη ποὺ ἀπέδωσε τοὺς λαμπρότερον καὶ τεχνικώτερον κι ὅχι λιγώτερον ποιητικοὺς διαλόγους ποὺ ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ, τὸ σύγχρονον θέατρον, κατακαλύπτει καὶ διαρρέει ὀλόκληρον τὴν δράσιν ὥσπου στὸ τέλος τὴν ἀφομοιώνει κ' ἔτσι, πλοκή καὶ διάλογος σχεδὸν ταυτίζονται. Κάπου—κάπου—παρατηρεῖ ὁ θαυμάσιος Σουαρές—ἡ δράσις βραδυπορεῖ, ὥστόσο βαδίζει μὲ τὸ δικὸν τῆς ρυθμὸν πρὸς τὴν κρίσιν καὶ ἡ κρίσις, βαρεῖα ἀπὸ ἰδέας, ἐκρήγνυται ἀφοῦ προηγουμένως σχηματίσῃ ἓναν κόμπο ἀπὸ ἐνέργειαν. Ὁ διάλογός του δὲν εἶναι τόσο γοργός, ὅσο ὀξύς, κοφτερός. Εἶναι γεμάτος ἀπὸ λέξεις φορτωμένες μὲ ἔννοιαν, μὲ ἤχους ποὺ ὁ ἀντίλαλός τους διαρκεῖ πολὺ. Ἐξ ἄλλου τίς ἐπαναλαμβάνει. Δὲν φοβᾶται πῶς θὰ γίνῃ μονότονος καὶ σκυθρωπός. Στὰ δράματά του ἔχει ἐλάχιστους ἥρωας καὶ συνήθως συγγενεῖς, ὥστόσο μπορεῖ νὰ τοὺς ἀνακαλύψῃ κανεὶς ἀνάμεσα σὲ χίλιους. Ἐκεῖνος ποὺ τοὺς εἶδε μιὰ φορὰ ἔχει θησαυρίσει στὴν ψυχὴν του τὸ ἐκμαγεῖον τοὺς γιὰ πάντα. Οἱ τύποι του, δυὸ ἢ τρεῖς ἄνδρες, δυὸ ἢ τρεῖς γυναῖκες σὲ κάθε δράμα, σὲ διάφορα στάδια τῆς ζωῆς, ἀπλοὶ καὶ χωρὶς διακόσμησην, ἀλλὰ βαρῦφορτοι ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἄχρηστο γιὰ τοὺς παλαιότερον τοῦ Ἴψεν δραματογράφους φορτίον: τὴ συνείδησιν. Οἱ κομπάρσοι, πολυαριθμώτεροι, δίνουν στὴν ἀρχὴν τὴν ἐντύπωσιν πῶς διαθέτουν περισσότερον ζωὴν ἀπὸ τοὺς κύριους ἥρωας γιὰτὶ ἔχουν λιγώτερον φορτίον σκέψεων καὶ ἀπασχολήσεων. Αὐτὸς ὁ μέγας ζωγράφος τῆς σκιάς ἔχει κατορθώσει νὰ σχεδιάσῃ τίς ὠραιότερας σιλουέττας. Οἱ Ἕλληνες κλασσικοὶ στὸ θέατρον ἤξεραν τὴ σοφὴ κατανομήν τοῦ φωτός. Ὁ Ἴψεν γνωρίζει τὴν σοφὴν κατανομήν τῶν σκιάσεων. Τὸ μισόφωτον ταιριάζει περισσότερον στὴν ζωὴν τῆς τέχνης ἀπὸ τὸ φῶς—λέει ὁ Σουαρές. Τὸ θέαμα τοῦ κόσμου εἶναι ἓνα δράμα μέσα στὴν ὀμίχλην. Καὶ αὐτὴ ἡ ὀμίχλη εἶναι ἀπλωμένη στὶς ψυχὰς τῶν ἡρώων του ποὺ προσπαθοῦν νὰ βεβαιώσουν μέσα στὴ θολότητα τῶν σχεδιαζομένων πράξεων τὴν συνείδησίν τους. Οἱ ἥρωές του συζητοῦν προτοῦ ἐνεργήσουν. Ἐχουν περισσότερη;

συνείδηση παρά πάθος καὶ περισσότερες ἀρχές παρά πράξεις. Ὅμως τὸ ἰψενικό θέατρο δ,τι χάνει σὲ κίνηση καὶ σὲ δράση τὸ κερδίζει μὲ τὴν ἀνάλυση. Ὁ μηχανισμὸς τῆς ψυχῆς βρῆκε τὸν μέγало του τεχνίτη...

Ἀλλὰ ἡ συζήτηση δὲν εἶναι ὁ μόνος νεωτερισμὸς στὸ ἰψενικό θέατρο, νεωτερισμὸς ποὺ τοῦ προσδίδει τὸ χρῶμα τῆς πιδ ἔντονης ἐπικαιρότητας. Μὲ τὸ ἰψενικό δράμα—ἐτόνιζε ὁ μέγας μαθητῆς τοῦ Ἰψεν, ὁ Σῶ—ὁ θεατῆς τῆς πλατείας ἀποκτᾶ τὸ συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς, τὸ συναίσθημα δηλαδὴ ποὺ τὸν προσεγγίζει ἀμέσως καὶ χωρὶς ψυχικὸς ἐλιγμούς στὰ δρώμενα ἐπὶ σκηνῆς. Οἱ θεατῆς γίνονται αὐτοὶ οἱ ἴδιοι τὰ πρόσωπα τοῦ δράματος καὶ τὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς τῶν σκηναίων ἡρώων γίνονται περιστατικὰ τῆς δικῆς τους ζωῆς.

Τὸ τολμηρότερο ἰδεῶδες τοῦ νεώτερου θεάτρου ὑπῆρξε καὶ εἶναι ἀκριβῶς τοῦτο: ἡ κατάρριψη τῶν φραγμῶν ποὺ χωρίζουν τὴν πλατεία ἀπὸ τὴν σκηνή, ἡ ἀφομοίωση τοῦ συναισθήματος τοῦ θεατῆ μὲ τὰ ὑποβαλλόμενα ἀπὸ τὴν σκηνὴ συναισθήματα καὶ ἡ ψυχικὴ ταύτιση μὲ τοὺς ἥρωες τοῦ ἔργου. Γιὰ νὰ πραγματοποιηθῇ τὸ ἄθλημα τοῦτο χρειαζόταν ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Ἀνακαινιστῆ. Ἐφερε στὴ σκηνὴ καταστάσεις καὶ ὄχι μόνον ἀνθρώπους, δηλαδὴ τύπους ποὺ θὰ εἶχαν τὴ δική τους ἱστορία, τὴ συχνὰ αὐτόνομη καὶ ἀπομονωμένη ἀπὸ τὴ μάζα τοῦ κοινοῦ. Ὁ Σαίξπηρ—μᾶς λέει ὁ Μπέρναρ Σῶ, καὶ τὸν ἀναφέρω συχνὰ γιατί εἶναι ὁ ἐγκυρότερος κριτῆς τοῦ θεάτρου τῆς ἐποχῆς μας καὶ τοῦ θεάτρου τῆς μεγάλης παραδόσεως ποὺ γνωρίζει καὶ τιμᾶ ὅσον ἐλάχιστοι—ὁ Σαίξπηρ, μᾶς λέει, ἀνέβασε τοὺς ἑαυτοὺς μας στὴ σκηνὴ ὅμως ὄχι καὶ τὶς καταστάσεις μας. Ὁ Ἰψεν ἀναπληρῶνει τὴν ἔλλειψη τοῦ πρίγκιπα τῶν ἐλισαβετιανῶν. Δὲν μᾶς δίνει τοὺς ἑαυτοὺς μας μόνον, ἀλλὰ τοὺς

ἑαυτοὺς μας στὶς καταστάσεις των. Καὶ συνέπεια τοῦτου εἶναι—λέει βλάσφημα ὁ Σῶ, κι ἂς συγχωρέση ἡ μεγάλη ψυχὴ τοῦ ποιητῆ τοῦ Στράτφορντ τὴν ἐπανάληψη τῆς βλασφημίας ἀπὸ ἕναν ποὺ οὔτε τὴν δέχεται οὔτε καὶ τὴν υἱοθετεῖ—συνέπεια τοῦτου εἶναι ὅτι τὰ ἔργα τοῦ Ἰψεν εἶναι πολὺ περισσότερο σημαντικὰ γιὰ μᾶς, τοὺς ἀνθρώπους δηλαδὴ τοὺς σημερινούς, ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ ποιητῆ τοῦ Ἀμλετ.

Ἄς μὴν αἰχμαλωτισθῇ ἡ σκέψη τοῦ ἀναγνώστη ἀπὸ τὶς περιττὲς συγκρίσεις. Οἱ συγκρίσεις εἶναι νοητὲς ἀνάμεσα σὲ ποιητῆς καὶ συγγραφεῖς τοῦ αὐτοῦ κλίματος καὶ τῆς αὐτῆς χρονικῆς περιοχῆς. Ὁ κάθε ζωντανὸς τεχνίτης ἔχει τὸ δικό του μήνυμα νὰ μᾶς μεταδώσῃ καὶ τὸ μήνυμα τοῦ Σαίξπηρ ἦταν ἕνα καὶ τοῦ Ἰψεν ἦταν ἄλλο. Ὁ σημερινὸς θεατῆς ἀφομοιώνει τὸ καθένα ἀνάλογα μὲ τὸ περιεχόμενον ποὺ κλείνει καὶ δὲ θὰ σκεφτῇ ποτὲ νὰ συγκρίνῃ τὰ ἀσύγκριτα, παρά μόνον ἂν ἤθελε νὰ προκαλέσῃ τὸ σκάνδαλο καὶ τὴν ὀχλοβοή—ὅπως τὸ πεθυμοῦσε ὁ Σῶ γιὰ νὰ κινήσῃ τὸ τέλμα τοῦ καιροῦ του.

Ὁ Ἰψεν θὰ μείνῃ ἀνάμεσα στοὺς περήφανους ἐκείνους ἀκατάδεχτους ποὺ δὲν γνωρίζουν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τὴν ἀγάπη ἀλλὰ μόνον τὸ θαυμασμό. Καὶ γιὰ νὰ τελειώσω μὲ τὸν εὐστοχο λόγο τοῦ Σουαρὲς: Ὁ Ἰψεν δὲν πρόκειται ν' ἀγαπηθῇ ποτὲ παρά μόνον ἀπὸ τοὺς δυνατοὺς ἀνθρώπους ποὺ εἶναι θλιμένοι κι ἀπ' ὄλους ἐκείνους ποὺ βλέπουν τὸν κόσμον μέσα στὸ παράξενο φῶς τοῦ σούρουπου, μπερδεύοντας τ' ὄνειρον μὲ τὴν ζωὴ. Ἀναπνέει τὴν ἀπέραντη ἀπογοήτευση τοῦ πνεύματος ποὺ νοεῖ καὶ τῆς καρδιᾶς ποὺ νοιώθει βαθειὰ ἐκείνο ποὺ τὸ πνεῦμα ἐνόησε...

Ἴσως γι' αὐτὸ ὁ Ἰψεν φαίνεται — σ' ἐμένα τουλάχιστον — περισσότερο ἐπικαιρὸς ἀπ' ὅσο ἡ ἀχρωμὴ αὐτὴ διατριβὴ προσπάθησε νὰ δείξῃ.

ΑΙΜ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΟΣ

